

УДК811.373.7'161.2

**СЕМАНТИКО-ТИПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ
ОДИНИЦЬ У СЛОВНИКУ «ЖИВОЇ НАРОДНОЇ, ПИСЬМЕННОЇ І АКТОВОЇ
МОВИ РУСЬКИХ ЮГІВЩАНЬ РОСІЙСЬКОЇ І АВСТРІЙСЬКО-
ВЕНГЕРСЬКОЇ ЦЕСАРІЇ» ФОРТУНАТА ПИСКУНОВА ХІХ СТ.**

Шевейко К.В.

Українська лексикографія бере свій початок ще в Київський період, де і починаються зародки лексикографічної роботи – це пояснення окремих лексем і виразів у текстах. Відомо, що ще в цей період співіснувало дві літературні мови – старослов'янська («церковнослов'янська») і руська. Старослов'янська мова в лексичному плані значно відрізнялася від розмовної руської мови, відповідно до цього незрозумілі слова та словосполучення пояснювалися глосами [1, с.5].

Доба формування та розквіту старого українського письменства й старої літературної мови залишила нам важливі словникарські праці: «Лексиконъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто» (рукопис, друга половина XVI ст.), перший друкований словник «Лексик Сирѣчь РеченіА, Вѣкратѣць събран(ъ)ны. И из слова(н)саго языка, на просты(й) Рускій ДіАле(к)тъ Истол(ъ)кованы» Лаврентія Зизанія-Тустановського (Вільно, 1596 р.), «Лексіконъ славеноросскій и имені Тлъкованіе» Памви Беринди (Київ, 1627 р.), «Лексіконъ латински(й) з КАлепина преложенный на славенски(и)» Єпіфанія Славинецького (рукопис 1642 р. і пізніші списки), «Лексиконъ Славено-Лагинскій». Єпіфанія Славенецького й Арсенія Корецького (рукопис, друга половина XVII ст.), «Синоніма славеноросская» (рукопис, друга половина XVII ст.), «Лексиконъ... Имѣющъ себѣ, Словеса первѣе СлавенскіА, АзбучныА, посе(м)же По(л)скіА» (Купрасль, 1722 р. й пізніші почаївські видання).

Відповідне місце займає праця українського мовознавця, етнографа, письменника Фортуната Пискунова. У «Предисловіе» автор зазначає: «Скорая распродажа первого издания моего южно-русского словаря изданаго въ 1873 г. одесскимъ книгопродавцемъ г. Распоповымъ даетъ мнѣ смѣлость выпустить въ свѣтъ и второе издание моего труда, который я совершенно переделалъ и дополнилъ большимъ количествомъ словъ собранныхъ мною въ продолженіи двухъ слѣшкомъ лѣтъ со времени первого издаія моего словаря. Всѣхъ словъ находящихся въ столбцахъ моего нынѣшняго словаря нѣсколько больше 15 тысячъ» [2, с.7]. Словник (друге видання) вийшов 26 березня 1882 р. Він містить слова живої й мертвої мови; слова южноруссієкіе и иностранных – польських, німецьких, латинських и проч. мов.

Автор звертає увагу на матеріали, які були використанні при складанні та поповненні словника: а) «Записки Юго-западного Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Томъ I за 1873г.»; б) Лукашевича, Лисенко, Антоновича и Драгоманова и прочихъ собирателей и издателей, а также сборники пословицъ, загадок

(Шипацкаго-Ильича, Номиса, Илькевича и другихъ»; в) «сочиненія южно-русскихъ писателей: Котляревскаго, Квитки, Гльбова, Бълецкаго-Носека, Метлинскаго, Ю. Федьковича, Старицкаго» [2, с.8].

Лексикографічна праця укладена за алфавітним способом розташування матеріалу. Після передмови автора подається Южно-русская азбука, яка містить 33 літери. Додається лише буква *g*, яка використовується винятково лише в словах іншомовного походження. Так, наприклад буква *z* вимовляється як *h*, буква *g* як *z*, буква *u* – як *ы*, буква *i* вимовляється як *и*, а *i* з двома крапочками – як латинське *j*; буква *ф* як *хв*. До складу Южно-русской азбуки входять 31 буква та 2 знака *ъ* і *ь*, перший з них використовується лише в середині слів, напр. *підвізд*, *підвіхати*, а другий в середині та в кінці слова, напр. *біль*, *Гетьман*, *дзінькатор*, *мідь*, *хлопець*.

Кожна словникова стаття фіксує лексеми, які розміщені за алфавітом, іноді містить граматичні ремарки, відповідники російською мовою чи пояснення слова, фразеологічну одиницю, компонентом якої є описуване слово, й тлумачню частину. Інколи наводяться приклади з художніх творів. *Гречка*. 1. *гراحیа, грѣча. Polygotit fagorugit*. 2. *растение Fagorugit esculentum Moench; иначе еще она называется – гришка. «В гречку скакати» – статья невірною (говорить о женахъ). По весіллях жінок пускали, щоб часо в приданках були, і до півночі там гуляли, і в гречку де коли скакали. І. Котляревський. Пуститися – таця. Пуститься, оторваться. «Він духу пустився» – умерь. «Берега пустився» – отчаялся, погибаетъ.*

Фортунат Пискунов у Словнику до реєстрових одиниць подає значення у вигляді ФО. Автор використовує різні за структурою форми пояснення значення. Опрацювавши фактичний матеріал Словнику, можна вирізнити такі види тлумачення:

I. Некомбіновані, виражені одним словом, кількома словами, словосполученням, реченням, описовою формою.

1. Однослівне тлумачення, у якому зіставляється ФО і слово, що вказує на тотожний предметний зміст. У сучасній фразеографії такі слова називають словами-ідентифікаторами [3, с.9]. Зазначимо, що цей вид тлумачення у фразеологічній теорії та практиці мало вживаний, тому що розкрити значення ФО за допомогою одного слова можна лише частково. *Проганяти. Проганяти кутю. Стрѣлять; Накидати. Накидати слово. Намекат; Лаяти. Лаять по собачьему. Лгать.*

2. Двослівне тлумачення, у якому зіставляється ФО й кілька однорідних чи синонімічних слів. Цей спосіб більш поширений у практиці укладання фразеологічного матеріалу, ніж перший вид. *Кор. Кором зачіпати. Укорять, попрекать; Шваб. Шваба дати. Наказати, отодратъ; Нанекти. Нанекти раків. Покраснетъ, застыдितъся.*

3. Тлумачення за допомогою словосполучення, де значення ФО розкривається в розгорнутому виді. *Тетеря. Тетері дати. Убратъ все, съѣсть все; Морква. Моркву дати. Дѣлатъ упреки.*

4. Тлумачення за допомогою речення. *Гречка. В гречку скакати. Стать невірною (говорить о женахъ); Облудний. Облудна мова. Лукавая лестная рѣчь.*

5. Описове тлумачення ФО зображене у вигляді різних синтаксичних конструкцій. *Кабака. Кабаки дати. Наказати, а также и потчевать нюхательнымъ табакомъ.*

II. Комбіновані способи тлумачення значення ФО мають такі види:

1. Слово й словосполучення: *Бибехи. Бибехи надсадити. Отбить, отваять бока.*

2. Слово й речення: *Халяндра. Халянди скакати. Боятъся, трусить, танцювати по-цигански.*

3. Два словосполучення: *Світ. Світ взяти. Лишитъ свободы, сдѣлатъ несчастнымъ.*

4. Фразеологізм: *Мана. Пустити ману. Пустить пыль в глаза.*

Таким чином, серед некомбінованих форм тлумачення значень ФО найпродуктивнішим є пояснення за допомогою слів і речень. Серед комбінованих форм тлумачень головним недоліком є модель ФО, яка пояснюється ФО, що не дає чіткого зрозуміння значення.

Отже, не одне століття пройшло з того часу, коли деякі ФО зайняли визначне місце в словниковій статті. Неможливо назвати конкретний рік виникнення кожної окремо взятої ФО, бо фразеологічний фонд української мови – це багатовікове надбання нашого народу, формування якого відбувається протягом років. Кожен проміжок часу залишає в мовленні певну групу ФО, інші ФО в процесі розвитку мови зазнають структурних змін, наповнюються новим змістом чи навіть занепадають. Зауважимо, що більшість ФО успішно проходять етап адаптації в мовленні, закріплюються і набувають відповідної форми й змісту. Треба простежити динаміку росту опрацювання ФО у словникових статтях і розташування їх у словниках. А для розв'язання таких проблем необхідно вивчати фактичний матеріал, у якому є елементи, що характеризують ФО в словнику.

Таким чином, зведене до певної системи наукове пояснення свідчить про широкомасштабне знання автором лінгвістичної природи ФО і методики їх тлумачення. Вищенаведені способи пояснення значень ФО майже повною мірою застосовуються в сучасній фразеографічній практиці.

Треба наголосити на тому, що укладач також враховує різні трансформації компонентів у структурі фразеологізму. На думку В.І. Зиміна, фразеологічні варіанти – це різновиди того самого фразеологічного словосполучення, які не порушують семантичної тотожності цього сполучення, мають ту саму образну структуру і відрізняються яким-небудь лексичним компонентом або елементом граматичної структури [4, с.21].

При укладанні словників автори виділяють варіантні та синонімічні ФО. Виявлено такі типи варіантів:

1. Лексичний, що виникає в результаті заміни компонента семантично рівноправним: *Баляси точити і Баляси підпускати; Світ взяти і Світ за очима і Світ піднявся.*

2. Морфологічний, що виникає на основі формальної заміни компонента: *Напекти раків і Пекти раків; Чолом дати і Бить чолом.*

На конкретному фактичному матеріалі показано, що чимало фразеологізмів рухливі за своєю структурою та зазнають постійних перетворень.

Також цікаво зазначити явище синонімії. Словник фіксує невелику кількість фразеологічних синонімів. Наприклад, *Дуба дав. Умеръ, околъль* синонімічними є: *Дутеля з'їсти. Умереть; Він духу пустився. Умер; У него нема десятої клепки вь голові. Онъ глупъ* синонімічними є: *В семь не без виродка. Чудакъ, урод; Велику дуже нісенітницю він блягузкає. Дурний.*

Висновки. Детальне вивчення фразеологічного матеріалу в словнику «Живої Народної, Письменної і Актової мови Руських Югівпанъ Россійської і Австрійсько-Венгерської Цесарії» Фортуната Пискунова 1882 р. дає можливість констатувати, що в ньому закладено початок фіксації та систематизації фразеологічного матеріалу.

Отже, виявлення та систематизація фактів семантичного розгалуження фразеологічних одиниць, дбайливе реєстрування їх у загальномовних словниках залишається актуальним завданням мовознавців України і на теперішній час.

Список літератури

1. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII-XX ст.: Бібліографічний покажчик. – Львів, 1999. – 359 с.
2. Пискунов Ф. Словник живої Народної, Письменної і Актової мови Руських Югівщань Російської і Австрійсько-Венгерської Цесарії. – К., 1882. – 307 с.
3. Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII-XX вв. / Под ред. А.И. Федорова. – М.: Топикал, 1995. – 608 с.
4. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.
5. Самойлович Л.В. Українська фразеографія XIX – поч. XX ст.: Автореф. дис. ... кан. філол. наук. – Сімферополь, 2000. 177 с.
6. Скрипник Л.Г. Основні аспекти дослідження лексики і фразеології української мови // Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 79-102.
7. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К.: Радянська школа, 1988. – 279 с.
8. Юрчук Л.А. Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 23-32.

Поступила до редакції 27.01.2006 р.